

ЕДНА ОСОБЕНОСТ НА ПОДЧИНЕНИТЕ ОПРЕДЕЛИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

(С поглед и към други славянски езици)

Във всички трудове по синтаксис се посочва, че за разговорната реч е характерен моделът на тъй наречените определителни дето-изречения.

Книгата, дето си я купих вчера, е много интересна.

Човекът, дето се обади по телефона, пристигна.

Когато дето изпълнява функция на допълнение в подчиненото изречение, то се дублира с лично местоимение:

Кои бяха ония хора, дето ги поздрави преди малко?

Къде е вестникът, дето ти го купих вчера?

Часовете, дето ги водих миналата година, да останат.

Този тип определителни изречения идва от териториалните диалекти. Стойко Стойков в труда си по българска диалектология (20) подчертава, че те са характерни за цялото езиково землище, като за източните говори съюзната връзка – безродов релатив – е дето със съкратен вариант дет, а за западните дека. Тодор Бояджиев в монографията си върху българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия посочва като основна синтактична особеност във всичките 15 според териториалното им групиране говорни групи именно определителните дето/дет // декъ/дек изречения. Във всички изследвания върху говорите можем да намерим информация за тях и богат фактически материал.

Употребата на неизменяеми относителни местоимения – конкретно що и на относителното местоименно наречие дето като съюзна връзка вместо родовите относителни местоимения се появява много отдавна в българския език в говоримата реч като тенденция и

е регистрирана в множество писмени паметници, писани на народен език.

В останалите южнославянски езици също се е проявила тенденция за настаняването на безродов релатив при определителните изречения като синоним на родовата редица относителни местоимения – например в сърбохърватски език паралелната употреба на родовото *koj* I *što*, навлязло и в книжовната реч. Шо в тази функция в българския книжовен език се е архаизирало, но за западните български говори е в напълно жива употреба. На българските разговорни определителни конструкции с дето съответстват в сърбохърватски конструкциите със *sto*. За разлика обаче от дето, *što* е книжовно установено, присъства във всички стилове – може да се каже, че в значителна степен е заличена разликата в употребата на *što* и родовото *koj*. Когато *što* функционира като допълнение в подчиненото изречение, дублира го кратка форма на лично местоимение:

Pozdravio te je onaj moj drug, koga smo videli u Nišu (= *što* smo ga videli u Nišu).

Посоченото дублиране се наблюдава във всички славянски езици.

В словенски език тази функция е поело несклоняемото въпросително местоимение **ki* (образувано чрез контракция от **kъjъ*; Старобългарската форма на това местоимение е *кын* – БЕР II, 527). Употребява се както за лица, така и за предмети. В словенски граматички конструкции с *ki* се посочват като синоними на конструкциите *kateri*.

Velikokrat v svojem življenju sem storil krivico človeku, ki sem ga ljubil. В очерка за словенския език в изданието на БАН “Славянски езици” (19) е посочено изрично действието на тенденцията, за която говоря. На с. 141 се казва: “Местоимението *ki* в XX век е в настъпление спрямо *kateri*, което днес се употребява по правило след предлози...”.

Аналогични на българските дето-конструкции в източнославянските езици са определителните изречения със съюзна връзка что (белоруски правописно што; украински що I шчо I). В съвременния украински и белоруски език те са с честа употреба, например:

А то буде и вам, як Данилові Кіндратовичу, що приїхав уже до Індії (10).

Софийський собор, що розташований в старому центрі міста, вбудували на початку XI століття за часі владарювання князя Ярослава Мудрого (10).

Віця нахилиўся над букецикам кветак, што стаялі на падаконніну, панюхаў (25).

Маці была прыгожая. У яе былі задумлівыя вочы, ..., І дзве вялікія касы, што звисалі на спіну (25).

В українська граматика от 1986 г. съюзът що се разглежда като изофункционален с относителните родови местоимения який и котрий (17).

За руски език в диахронен план се смята, че определителните конструкции с что са проникнали от народните говори и че в по-раншен етап от развоя на книжовния език са се отнасяли без ограничения както към съществителни неодушевени, така и към одушевени – т. е. както се употребяват в диалектите. В синхронните описания на съвременния руски книжовен език обикновено се подчертава разговорният оттенък на тези конструкции:

Так вот тот подарок, что он обещал сделать через десять лет (14). Формановская изтъква, че те са характерни за народнопоетичните текстове (21). Особено интересни наблюдения върху тези конструкции представя в монографията си "Новое в синтаксисе современного русского языка" Г. Акимова (1). Тя констатира значителна активизация на подчинените определителни конструкции със съюзна връзка что. Според авторката в художествената литература и в публицистиката наблюдаваните конструкции се срещат не само в диалозите, което може да се смята като внасяне на разговорност – т. е. употреба със стилистична цел, но и в авторското повествование. Подчинените присубстантивни с что винаги са се отнасяли предимно към неодушевени съществителни. Върху богат фактически материал се доказва, че те все по-често въвеждат подчинени изречения към съществителни, означаващи лица, например:

Так как явственно увидел ту женщину, что стояла на крыльце (1). Акимова смята активизирането на конструкциите с что (застигнало в тази функция в именително-винителната си форма) в книжовния език за една от проявите на тенденцията на синтактичния строй към анализъм.

В западнославянските езици очертаната тенденция за разширяване употребата на определителни конструкции, въведени с неизменяема съюзна дума, присъства. Функцията на съюз в повечето езици е поело същото въпросително-относително местоимение что – тук с фонетичен облик со за чешки и полски език и що за словашки език; в горнолужишки неизменяемото kiž и в долнолужишки – kenž.

В чешки език со като конкурент на který е в употреба освен в диалектите и в устната форма, наречена *obecná čeština*, която се използва при всекидневното неофициално общуване. Тези конструкции проникват и в устната форма на книжовния език, наречена *hovorová čeština* (разговорна книжовна реч). Строгата литературна норма (*spisovná čeština*) допуска со-конструкциите само със стилистична цел (22).

Poslal dopis, co včera napsal.

Ten člověk, co byl včera u nás, telefonoval.

Přinesl jsem ti knihu, co jsme o ní včera mluvili.

Литературният словашки език също предпочита конструкции с ktory, но наред с тях се срещат и со-изречения, особено чести в разговорната реч:

Žena, čo umývala zem, zavolala.

Ето както пише за тях Иван Буюклиев (5): “В разговорния език местоимението со, подобно на българското дето, се употребява като всеобщо относително местоимение (за всички родове и числа):

Pri potoku, čo tiekol prostriedkom dedini, postali. (При потока, дето течеше сред селото, поспряха).

А какво показва съпоставката с полски език? Употребата на въпросителното местоимение со във функция на относително се смята за обща особеност на полския диалектен синтаксис. В съвременната полска разговорна реч конструкциите със со са често употребявани като синоними на конструкциите с który. Навлизат и в писмената реч, но все пак носейки маркер “разговорност”, например:

Spotkałem tę kobietę, co (= która) do mnie dzwoniła.

Във всички езици, когато не е подлог в подчиненото изречение, неизменяемото со се дублира с лично местоимение, осигуряващо референция:

Wytarłem nos chusteczką, co mi ją podarowałaś (= którą). (полски)

Přijel kamarád, co jsem s ním (= s nímž) sloužil. (чешки)
На троянду, що її (= яку) Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви. (українски) (17)

Prijatelji, ki ga ne maram, je ostal doma. (словенски) и т. н. (24)

И накрая като конкурент на родовите относителни местоимения в горнолужишки се налага неизменяемостта kiž: Muž, kiž w skale dźěla. Awto, kiž po dróze čěri. Holcy, kiž nas zajimovašej (19).

БЕЛЕЖКИ

¹ Тъва работа, дѣто е мѣслиш, нѣма да стѣне (странджански говор (8), Твѣ е болес, дет зъгѣбъ, прѣсникъ (тракийски (4), Сѣе, дет бѣше тук, е брат му (драмско-серски (11), Суринаули брегѣ, дѣка га пѣткопа рекѣта (годечки (6), Пѣк ѣа си съм фтѣсала на мѣждѣн, на чилѣкан, дѣну ша гу зѣмѣмъ, съ съм фтѣсала (смолянски (15), Жѣ кѣпъ унѣа кулѣ, дѣту ѣѣ глидѣйми фчѣра (балкански (16), Жените, дѣка се бѣа збрѣли на клѣденецо, си отидѣа (софийски (9), Мужѣт, дѣка га срѣто снѣшка, бил он (царибродски (2).

² Наблюдения върху този процес съдържат едно изследване на Мара Георгиева от 1962 г. (7). В него върху материал от влахо-български грамоти (15 век), Люблянския ръкопис (сборник с религиознопоучително съдържание, писан на народен език (17 век), Копривщенския дамаскин (17 век), Свищовския дамаскин (18 век) и др. се вижда как който измества първичното относително местоимение нже, а след това постепенно който бива изместено от неизменяемите съюзни връзки щото и дето или що и дека (за паметници, отразяващи западни говорни особености).

³ Тъй като ki изразява падеж, род и число чрез енклитична форма на лично местоимение, освен когато е във функция на подлог, то винаги е дублирано. В номинатив, генитив, датив и акузатив ki почти е изместило kateri, а в локатив и инструментал употребата на kateri се запазва: N-ki, G-ki ga, D-ki mi, A-ki ga, L-o katerem, I-s katerim.

⁴ Изследвачите на историческото развитие на полския език (13) дават следната оценка на тъй нареченото "явление цо": известно време в езика съществува тенденция за установяване на неизменяем релатив за изразяване на подчинително определително отношение. Тези конструкции се появяват от 14-ти век насам и постепенно изместват старото jęz. Но в крайна сметка побеждава обратната тенденция – т. е. съюзната връзка да носи информация за род, число и падеж – условия, на които отговаря успоредно със co установяващото се в тази функция въпросително местоимение który.

То става в литературния език най-честият континуант на старата родова редица *jeŋže, jaže, ježe*.

⁵ **Бояджиев, Тодор.** Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София, 1991.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Акимова, Г. Н.** Новое в синтаксисе современного русского языка. Москва, 1990, с. 144.
2. **Божков, Рангел.** Димитровградският (Царибродският) говор. // Трудове по българска диалектология, кн. 12, София, 1984, с. 72.
3. **Борковский, В. И., П. С. Кузнецов.** Историческая грамматика русского языка. Москва, 1965, с. 518.
4. **Бояджиев, Тодор.** Говорът на село Съчанли, Гюмюрджинско. // Трудове по българска диалектология. София, 1972, с. 218.
5. **Буюклиев, Иван.** Кратка словашка граматика. София, 1989, с. 76.
6. **Виденов, Михаил.** Годечкият говор. // Трудове по българска диалектология. София, 1978, кн. 10, с. 172.
7. **Георгиева, Мара.** Самостоятелна употреба на относителното местоимение който в български език. // Известия на Института за български език, кн. VIII. София, 1962, с. 503–515.
8. **Горов, Горо.** Странджанският говор, с. 53. // Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. I. София, 1962, с. 13–164.
9. **Гълъбов, Лука.** Говорът на с. Доброславци, Софийско, с. 46. // Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. II. София, 1965, с. 3–119.
10. **Жлуктенко, Ю. А., Е. А. Карпиловская, В. И. Ярмак.** Изучаем украинский язык. Самоучитель. Киев, 1991, с. 82.
11. **Иванов, Йордан Н.** Български преселнически говори. Говорите от Драмско и Сярско. // Трудове по българска диалектология. София, 1977, с. 168.
12. **Карабелова, Гинка.** Някои особености на подчинените определителни изречения в диалектния синтаксис. // Научни трудове на ПУ “П. Хилендарски”, т. 29, кн. 1. 1991 – Филологии, с. 201–208.
13. **Klemensiewicz, Z., T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk.** Gramatika historyczna języka polskiego. Warszawa, 1965, s. 459, 460.
14. **Крючков, С. Е., Л. Ю. Максимов.** Синтаксис сложного предложения. Москва, 1977, с. 58–59.
15. **Митрушева, Мария.** 67 години, с. Петково, Смолянско, запис 1982.

16. **Ралев, Лило.** Говорът на с. Войнягово, Карловско. // Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. VIII. София, 1977.
17. **Русановский, В. М. и др.** Украинская грамматика. Киев, 1986, с. 324.
18. **Селимски, Л.** Славянски езици. Очерци и текстове. София, 1985, с. 107.
19. **Славянски езици.** Граматични очерци. Отг. ред. Стоян Стоянов. София, 1994, с. 325.
20. **Стойков, Стойко.** Българска диалектология. София, 1968.
21. **Формановская, Н. П.** Стилистика сложного предложения. Москва, 1978.
22. **Havranek, Bohuslav, Alois Jedlička.** Stručná mluvnice česká. Praha, 1966; Česká mluvnice. Praha, 1981, s. 395.
23. **Hermína Jug-Kranjec.** Slovenščina za tujce. Ljubljana, 1990.
24. **Hečko, Viťazoslav.** Základy slovinskej gramatiky. Filozofická fakulta University Komenského v Bratislave, 1978, s. 63.
25. **Яўневіч, М. С., J. К. Андреевка.** Беларуская мова. Мінск, 1992, с. 153, 154.